

ساخت‌های انکاری در زبان فارسی^۱

هنگامه واعظی^۲، اکرم رضوی زاده^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۹

چکیده

مقاله حاضر به بررسی ساخت‌هایی می‌پردازد که هدفشان دریافت اطلاعات نیست و گوینده انکار یا محال بودن موردی را تأیید می‌کند؛ این نوع ساخت‌ها، انکاری نامیده می‌شوند. هدف پژوهش این است که بدانیم ساخت‌های انکاری که از جنبه ساختاری شبیه ساخت‌های پرسشی هستند، در زبان فارسی چه ویژگی‌هایی دارند. دامنه پژوهش، مشتمل بر شماری از ساخت‌های انکاری است. داده‌ها از دو بُعد معنایی و کاربردی بر مبنای دیدگاه چوانگ (Cheung, 2008; Cheung, 2009) بررسی می‌شوند و روش تحلیل داده‌ها توصیفی-تحلیلی است. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که ساخت‌های انکاری ماهیت پرسشی ندارند و پرسش‌واژه‌های محدودی در این نوع ساخت‌ها به کار می‌روند. برآیند کلی پژوهش نیز نشان می‌دهد که با وجود شباهت ظاهری میان جمله‌های پرسشی در زبان فارسی، ساخت‌های انکاری با ساخت‌های دیگر مانند پرسش‌های متعارف، تعجبی، تأکیدی و بلاغی تفاوت دارند. حضور فعل مثبت، عدم دریافت پاسخ، دامنه سور محدود، کاربرد محدود قیده‌ها و مجاز نبودن پاسخ پاره‌جمله‌ای از ویژگی‌های خاص این نوع جمله‌ها است که آن‌ها را از دیگر ساخت‌های مشابه متمایز می‌کند.

واژه‌های کلیدی: پرسش‌واژه، زبان فارسی، ساخت پرسشی، ساخت انکاری،

ویژگی‌های معنایی و کاربردی

^۱ شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/jlr.2021.34577.1972

^۲ دکترای تخصصی زبان‌شناسی، استادیار گروه زبان انگلیسی و زبان‌شناسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی،

رشت، ایران (نویسنده مسئول)؛ Vaezi@iaurasht.ac.ir

^۳ دکترای تخصصی زبان‌شناسی، دانشگاه پیام نور مرند؛ razaviakram@yahoo.com

۱. مقدمه

پژوهش حاضر به بررسی آن دسته از ساخت‌های پرسشی زبان فارسی می‌پردازد که با واژه‌های پرسشی کی، کجا و مانند این‌ها ساخته می‌شوند، اما در بافت کلامی، انکار یا نفی عملی را نشان می‌دهند. نقش معنایی این نوع جمله‌ها، تقاضا برای دریافت اطلاعات مجهول نیست و با پرسش‌های متعارف تفاوت دارند، برای نمونه:

۱. کجا علی زبان آلمانی بلده؟!

۲. کی مریم ساعت ۷ از خواب بیدار می‌شه؟!

۳. مریم کجا سی سالشه؟!

۴. کی انگلیسی می‌فهمه؟!

۵. کی این حرف زد؟!

همان گونه که نمونه‌های (۱) تا (۵) نشان می‌دهند فعل جمله‌ها مثبت است و گوینده قصد دارد بر نفی و انکار مطلبی تأکید کند؛ به بیان دیگر، در این نوع ساخت‌ها هدف گوینده دریافت پاسخ نیست، بلکه نفی معنای فعل را تأیید می‌کند. برای نمونه، در جمله (۱) گوینده می‌خواهد بگوید که علی به هیچ وجه زبان آلمانی نمی‌داند و یا هدف گوینده از بیان جمله (۴) تأکید بر پاسخ هیچ‌کس است. برای متمایز کردن ساخت انکاری از نشانه «(؟!)» استفاده می‌شود تا نشان دهد آن‌ها از دیگر پرسش‌های متعارف متمایز هستند.

افزون بر زبان فارسی، در زبان‌های دیگر نیز مانند زبان انگلیسی چنین ساخت‌هایی مشاهده شده‌است، برای نمونه:

6. **Where did he eat anything in the library?!** (Kiss, 2015, p. 4)

7. **Since when/ *from when/ *when is John watching TV now?!**
(Cheung, 2009, p. 298)

8. **Since when/ *from when/ *when is John a professor?!**
(Cheung, 2008, p. 48)

در ساخت‌های انکاری (۷) و (۸) *since when* و *from when* هم معنا هستند؛ اما فقط «*since when*» در این نوع ساخت‌ها به کار می‌رود و حتی کاربرد *when* نیز اشتباه است. نمونه‌های (۶) تا (۸) از زبان انگلیسی ویژگی خاص خود را در کاربرد نوع پرسش‌واژه نشان می‌دهند که از نمونه‌های (۱) تا (۵) زبان فارسی متفاوت هستند.

مروار پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که چنین ساخت‌هایی فقط در حوزه ادبیات با نام استفهام انکاری مطالعه و بررسی شده‌اند. پژوهشگران فارسی‌زبان بسیاری، مطالعات گسترده‌ای در باره معانی ثانوی جمله‌های پرسشی یا اغراض غیر مستقیم در شعرهای شاعرانی چون اخوان ثالث و فرخزاد

Taheri, Rahimian & Shokri Ahmad Abadi, 2002)، حافظ (Batooli Arani, 2001)، (2008)، سعدی (Akbari, 2004) و مولوی (Parsa & Mahdavi, 2011) انجام داده‌اند که اهمیت موضوع را نشان می‌دهد. دشتی آهنگر (Dashti Ahangar, 2016) و ابن‌الرسول و قربان‌خانی (Ebnerrasool & Ghorbankhani, 2017) بر این باورند هرگاه جمله‌های استفهامی بر معنای ثانویه یا غیر مستقیمی دلالت کنند، مخاطب معنا را از بافت دریافت می‌کند که معنای بلاغی نامیده می‌شود. شمیسا (Shamisa, 2004) نیز در بحث معانی بلاغی، استفهام انکاری را از اغراض سؤال کردن در گستره ادبیات و شعر می‌داند، سؤال پرسیدنی که یکی از آرایه‌های ادبی است و جواب آن همراه با تکذیب و انکار است که نمونه آن در شعر حافظ آمده است:

۹. شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین حائل کجا داند حال ما سبک‌باران ساحل‌ها؟
یعنی حال ما سبک‌باران ساحل را به‌هیچ‌وجه نمی‌فهمند. شاعر در ادبیات نیز پاسخی نمی‌طلبد و فقط می‌خواهد مخاطب را به فکر وادار کند. پروین اعتصامی نیز در دیوان خود نمونه‌ای از این نوع ساخت‌ها را بیان می‌کند که در نمونه (۱۰) آمده است.

۱۰. نیکی چه کرده‌ایم که تا روزی/ نیکو دهند مزد عمل ما را (E'tesami, 1397, p. 3)
جوابش این است که نیکی نکرده‌ایم.

افضلی‌راد و ماهیار (Afzali Rad & Mahyar, 2016) در پژوهش خود استفهام انکاری را چنین تعریف کرده‌اند: منظور از انکار، نفی و تکذیب جمله است که به گفته جرجانی (Jorjani, 1989, p. 173-174) «فعل این‌گونه جمله‌های پرسشی مثبت است، اما جواب منفی است و خواننده از سیاق کلام متوجه انکار می‌شود» (Afzali Rad & Mahyar, 2016, p. 41).

با بررسی سابقه پژوهش‌های زبان فارسی معلوم شد که ساخت‌های انکاری از جنبه زبان‌شناختی بررسی نشده‌اند و فقط بلاغت‌پژوهان حوزه علم بلاغی در شعر و داستان به نقش انکار در جمله‌های پرسشی اشاره کرده و آن را یکی از نقش‌های جمله‌های پرسشی در نظر گرفته‌اند. در حالی که کاربرد این ساخت‌ها فقط به حوزه ادبیات و شعر محدود نمی‌شود و در زبان فارسی محاوره‌ای و بافت گفتگمانی متنوعی نیز به کار می‌روند.

در این جستار می‌کوشیم تا این نوع ساخت‌ها را که تاکنون از نگاه زبان‌شناختی دور مانده‌اند، بر پایه اصول حاکم بر زبان‌شناسی بررسی کنیم. هدف این است که بدانیم در زبان فارسی کدام پرسش‌واژه‌ها در این نوع ساخت‌ها به کار می‌روند. ویژگی‌های خاص معنایی و کاربردی آن‌ها چه هستند و با ساخت‌های پرسشی متعارف و دیگر ساخت‌های مشابه چه تفاوت‌ها یا شباهت‌هایی دارند. بررسی حاضر سه بخش دارد: پس از بیان مقدمه و مرور پژوهش‌های پیشین، بخش اول به

چارچوب نظری اختصاص دارد. در بخش دوم، داده‌های پژوهش تجزیه و تحلیل می‌شوند و ویژگی‌های این نوع ساخت‌ها به لحاظ معنایی و کاربردی مورد بحث قرار می‌گیرند و تمایزشان از دیگر ساخت‌ها مانند پرسش‌های متعارف، تأکیدی، تعجبی و بلاغی با آزمون‌هایی ارزیابی می‌شوند. بخش سوم نیز به نتیجه بررسی داده‌ها اختصاص دارد.

۲. چارچوب نظری

چوانگک (Cheung, 2008, 2009) ساخت‌های انکاری را در زبان‌هایی مانند هندی، کره‌ای، انگلیسی، اسپانیایی، ژاپنی و چینی کانتونی از جنبه‌های واژگانی، نحوی و معنایی بررسی می‌کند. هدف وی از پژوهش این نوع جمله‌ها در زبان‌های مختلف این است که نشان دهد رفتارهای زبان‌شناختی زبان‌ها با هم متفاوت است. وی در بررسی نخستین خود درمی‌یابد که پرسش‌واژه‌های «what»، «when»، «where»، «which»، «how» و «since when» در این زبان‌ها برای انتقال استفهام انکاری به کار می‌روند. درحالی‌که پرسش‌واژه‌های «why» و «who» در داده‌های مورد بررسی او مشاهده نشده‌اند.

به باور چوانگک (Cheung, 2008, 2009) تعبیر منفی جمله‌های انکاری به سبب صدور مجوز به وسیلهٔ تکواژ تهی^۱ است، همان‌گونه که در جمله‌های پرسشی تکواژ پرسشی^۲ سبب خوانش پرسشی می‌شود، تکواژ تهی نیز برای خوانش انکاری به کار می‌رود. به بیان دیگر، ساخت‌های انکاری نیز مانند ساخت‌های پرسشی متعارف یک پرسش‌واژه و یک تکواژ ساکت^۳ دارند که عملکرد آن‌ها، پاسخ تهی است. سپس با هماهنگی و مطابقت پرسش‌واژه و تکواژ تهی تعبیر انکاری درک می‌شود. وی، همچنین در ادامه بحث خود به بررسی تفاوت میان ساخت‌های انکاری و بلاغی در زبان انگلیسی می‌پردازد. در این بررسی، با ارائه شواهدی از زبان‌شناسان دیگر به این نتیجه می‌رسد که در پرسش‌های بلاغی دریافت پاسخ هدف نیست و این نوع جمله‌ها به هر دو تعبیر مثبت و منفی دلالت می‌کنند که بر مبنای آن دو تعبیر مثبت بلاغی و منفی بلاغی را معرفی می‌کند.

11. **Who** understands English? (Sadock, 1971, p. 224)
= *No one* understands English.
12. (After all), **who** has been to Moose Jaw? (Bhatt, 1998)
= *No one* has been to Moose Jaw. (Cheung, 2008, p. 176)
13. A: **Who's** in charge here, anyway? (Lee-Goldman, 2006)
B: *You* are.

¹ empty answer set morpheme (EAS)

² question morpheme (Q)

³ silent morpheme

14. A: They should stop complaining about the chair to us. After all, **who** voted for him?

B: (*All of*) *them* / #Nobody (Caponigro and Sprouse, 2007) (Cheung, 2008, p.177)

چوانگ (Cheung, 2008; quoted in Han, 2002) معتقد است پرسش واژه ساخت انکاری معادل کمیت‌نمای منفی همچون هیچ‌کس و هیچ‌جا است که آن را تعبیر منفی بلاغی می‌نامد، مانند نمونه‌های (۱۱ و ۱۲). افزون بر تعبیر منفی، پاسخ ساخت‌های بلاغی با در نظر گرفتن بافت می‌تواند مثبت باشد که تعبیر مثبت بلاغی است (نمونه (۱۳) و (۱۴)).

چوانگ (Cheung, 2008) از بررسی زبان‌های گوناگون به این نتیجه می‌رسد که هر یک از زبان‌ها ویژگی خاص خود را دارند و متفاوت از یک‌دیگر عمل می‌کنند. بنابراین، نوع زبان و رده‌بندی آن، محدودیت نوع پرسش‌واژه، حضور تکواژ پرسشی در ساخت جمله، جایگاه پرسش‌واژه، تأکیدی بودن ساخت، عملکرد دامنه سور، کاربرد نوع قید و نمونه‌هایی از این دست تنوع بسیاری را نشان می‌دهند.

۳. ویژگی‌های معنایی و کاربردی ساخت‌های انکاری

۳.۱. ماهیت ساخت‌های انکاری

۳.۱.۱. خوانش انکاری

ساخت‌های انکاری بر نفی ادعایی در جمله تأکید می‌کنند و گوینده باور دارد که رویداد چنین ادعایی غیرممکن است و خود مخالف آن است، مانند نمونه (۱۵) که گوینده می‌داند مخاطبش نمی‌تواند غذای محلی درست کند. این نوع جمله‌ها از جنبه ساختار بسیار شبیه جمله‌های پرسشی متعارف هستند. ولی در ساخت‌های انکاری پاسخ و اطلاعات جدید مورد نظر گوینده نیست، برای نمونه:

۱۵. **از کی** (تا حالا) غذای محلی درست کردن یاد گرفتی؟!

خوانش پرسشی: از زمانی که کلاس آشپزی رفته‌ام.

خوانش انکاری: شما اصلاً غذای محلی درست کردن بلد نیستید.

۱۶. **کجا** مینا کتاب می‌خونه؟!

خوانش پرسشی: در کتاب‌خانه

خوانش انکاری: مینا کتاب خواندن بلد نیست یا علاقه‌ای به خواندن کتاب ندارد.

همان‌گونه که در نمونه‌های (۱۵) و (۱۶) مشخص است، این نوع جمله‌ها از جنبه ساختاری بسیار شبیه پرسش‌های متعارف هستند، اما در تعبیر معنایی، خوانش‌های معنایی متفاوتی دارند.

ساخت‌های انکاری خوانش پرسشی ندارند، برای نمونه:

۱۷. کجا علی دروغ میگه؟!

خوانش انکاری: علی دروغ نمی گوید.

خوانش پرسشی: * در خانه

۱۸. کجا زهرا می تونه این کتاب بخونه؟!

خوانش انکاری: زهرا نمی تواند این کتاب را بخواند.

خوانش پرسشی: * در کتابخانه

نمونه‌های (۱۸) و (۱۷) نشان می دهند که رفتار پرسش‌واژه افزوده‌ای کجا در جمله‌های پرسشی که به مکان دلالت می کند در ساخت انکاری متفاوت است و این مورد تفاوت دو ساخت پرسشی و انکاری را نشان می دهد.

۳. ۱. ۲. پاسخ‌های پاره‌جمله‌ای^۱

یکی دیگر از ویژگی‌هایی که تفاوت ساخت‌های پرسشی متعارف و انکاری را نشان می دهد، پاسخ‌های پاره‌جمله‌ای هستند. برای نمونه:

۱۹. کی شیشه رو شکست؟ علی

۲۰. از کی علی صبح‌ها ساعت ۶ بیدار میشه؟!؟؟ از دیروز، از امروز

در نمونه (۱۹) در جواب پرسش‌واژه موضوعی کی در ساخت پرسشی متعارف، پاسخ علی دستوری است، اما در نمونه (۲۰) پاسخ پاره‌جمله‌ای از دیروز برای پرسش‌واژه از کی در ساخت انکاری عجیب است و نمی‌توان با گروه زمانی یا مکانی به پرسش‌واژه پاسخ داد. پس در ساخت‌های انکاری، پاسخ پاره‌جمله‌ای مجاز نیست اما در جمله‌های پرسشی درست است.

۳. ۱. ۳. دامنه سور^۲

محدودیت استفاده از عبارت‌هایی که دامنه سور پرسش را نشان می دهند، دیگر ویژگی ساخت‌های انکاری در بافت کلامی است. دامنه کمیت‌نمای ساخت‌های انکاری مستقیماً با مفهوم انکار و نفی ارتباط دارد. افزون بر این، دامنه پرسش‌واژه‌ها در این جمله‌ها به مکان یا زمان خاصی ارجاع نمی‌دهد، مانند نمونه (۲۱). اما در جمله‌های پرسشی متعارف (۲۲ و ۲۳) پرسش‌واژه‌های کجا و کدام‌یک به‌طور صریح و مستقیم به مکان و دانش آموزان دلالت دارند؛ یعنی مصداق مشخصی

¹ fragment wh-answers

² quantification domain

دارند.

۲۱. ***کجا**، از میان اون مکان‌هایی که گفتم، بیابان دیدنیه؟! ساخت انکاری
۲۲. در میان دانش‌آموزان کلاس، **کدامیک** از همه فعال‌ترند؟ ساخت پرسشی متعارف
۲۳. **کجا**، منظور سه مکانی که قبلاً گفتم، برای سفر خوبه؟ ساخت پرسشی متعارف
- بنابراین در ساخت‌های انکاری، پرسش‌واژه‌ها به گروه خاصی مانند مکان، زمان، فرد و شیء ارجاع نمی‌دهند و عملکرد آن‌ها کاملاً به بافت و پیش‌زمینه گفتمانی بستگی دارد.

۳. ۱. ۴. کاربرد قیدها

از دیگر وجوه تمایز ساخت‌های پرسشی متعارف و انکاری این است که در ساخت‌های پرسشی متعارف می‌توان قیدهایی مانند تقریباً، دقیقاً، هرگز، کلاً و خوشبختانه را به کار برد، اما در ساخت‌های انکاری چنین نیست. به بیان دیگر، در ساخت‌های انکاری کاربرد قیدها بسیار محدود است و انواع متنوعی ندارند، مانند نمونه (۲۴). پس انواع قیدها و جابه‌جایی آن‌ها در جایگاه‌های گوناگون جمله‌های انکاری قابل بحث نیست. فقط پاره‌گفته‌ای که در این نوع ساخت‌ها به صورت اختیاری در داده‌ها مشاهده شد تا حالا است، مانند نمونه‌های (۲۵ و ۲۶):

۲۴. *دقیقاً از کی زهراسی سالش شده؟!

۲۵. تا حالا کجا دیدی علی درس بخونه؟!

۲۶. از کی تا حالا مریم سحرخیز شده؟!

بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که با وجود شباهت صوری میان ساخت انکاری و پرسشی، این دو با یکدیگر تفاوت دارند. چنانچه عملکرد آن‌ها در نوع خوانش، پاسخ پاره‌جمله‌ای، کاربرد قیدها و ارجاع مستقیم متفاوت است.

۳. ۲. ساخت‌های انکاری و تأکیدی

گوینده زبان فارسی با هدف‌های متفاوتی از جمله‌های پرسشی که در ظاهر مشابه هستند، بهره می‌برند. گاهی هدف از کاربرد ساخت پرسشی آگاهی از موضوعی نیست که در مورد آن اطلاعی نداریم، بلکه هدف نپذیرفتن، انکار یا تأیید و قبول یک امر است. به بیان دیگر، گوینده جمله پرسشی، پاسخ را به روشنی می‌داند و فقط می‌خواهد در قالب پرسش، موضوعی را رد یا تأیید کند و بر تأثیر سخن بیفزاید. بر همین اساس، می‌توان ساختار پرسش را از نگاهی دیگر به دو دسته انکاری و تأکیدی دسته‌بندی کرد.

ساخت انکاری برای همراهی خواننده، نویسنده یا شاعر بیان می‌شود و جواب منفی دارد. هدف از پرسیدن آن دریافت پاسخ نیست، بلکه با تیت‌های گوناگون مانند ایجاد شگفتی، تویخ، تنبیه، رد و انکار امری بیان می‌شود. برای نمونه:

۲۷. چه کسی گفته که بدون زحمت در آزمون سراسری می‌توان موفق شد؟! نمی‌توان موفق شد.

۲۸. چه کسی می‌تواند از عهده شکر نعمت‌های خدا برآید؟! هیچ‌کس نمی‌تواند. همان‌گونه که نمونه‌های (۲۷) و (۲۸) نشان می‌دهند، فعل به کاررفته در ساخت‌های انکاری، مثبت است؛ درحالی‌که جواب منفی است. در مقابل، هدف از بیان پرسش تأکیدی، تأکید بر پذیرش امری است که در نمونه‌های زیر با مگر نگفتم، خیال می‌کنی و آیا به کار رفته‌اند. برای مثال:

۲۹. مگر نگفتم خوب درس بخوانید؟ حتماً گفتم.
۳۰. خیال می‌کنی من منظور تو را نفهمیدم؟ حتماً فهمیدم.
۳۱. آیا پایان همه مرگ نیست؟ حتماً پایان همه مرگ است.
نمونه‌های (۲۹)، (۳۰) و (۳۱) نشان می‌دهند که ساخت‌های تأکیدی با فعل منفی به کار می‌روند ولی پاسخ آن‌ها بلی، حتماً و از این دست پاسخ‌هاست. بنابراین، ساخت‌های تأکیدی در زبان فارسی با صورت‌های انکاری تفاوت دارند و مثبت یا منفی بودن فعل بر چگونگی پاسخ‌گویی مؤثر است و این نشان می‌دهد که در زبان فارسی الزاماً انکار و تأکید مانند هم عمل نمی‌کنند.

۳.۳. ساخت‌های انکاری و تعجیبی

در ساخت‌های تعجیبی پرسش‌واژه‌هایی مانند چه، چطور، چقدر و مانند این‌ها برای بیان شگفتی و احساس گوینده به کار می‌روند. برای نمونه:

۳۲. مریم چه زیباست!
گوینده با بیان جمله تعجیبی (۳۲) حس شگفتی خود را از فردی نشان می‌دهد. در ساخت‌های انکاری و تعجیبی، حضور واژه پرسشی مشترک است. ترکیب پرسش و جمله تعجیبی، موافقت مخاطب را نشان می‌دهد، مانند نمونه‌های زیر:

۳۳. چی؟ علی ماشین خریده!

۳۴. چطور؟ علی صبح رسیده!

نمونه‌های (۳۳) و (۳۴) نشان می‌دهند که گوینده سخن خود را با یک واژه پرسشی چی و چطور

آغاز می کند و ناباورانه موردی را تکرار می کند که از آن خبر ندارد و در بافت کلامی ناگهان متوجه می شود که برای نمونه علی ماشین خریده است و یا صبح رسیده است. به بیان دیگر، با توافق بر نظر گوینده تعجب خود را نشان می دهد. این در حالی است که در ساخت های انکاری گوینده با نظر مخاطب خود موافق نیست و عدم توافق خود را نشان می دهد، مانند (۳۶ پ).

همان گونه که در بخش پیشین نیز بیان شد کاربرد قیدها در ساخت های انکاری بسیار محدود است و قیدی مانند تقریباً و واقعاً در آن ها مشاهده نشده است. ولی در جمله های تعجبی حضور قیدی مانند واقعاً امکان پذیر است که تأیید سخن گوینده را نشان می دهد، مانند:

۳۵. الف) چقدر قدمت داره؟

ب) بیش از ۱۰۰۰ سال

پ) واقعاً قدیمه! تأیید سخن گوینده

۳۶. الف) چقدر قدمت داره؟

ب) بیش از ۱۰۰۰ سال

پ) کجا خیلی قدیمه؟! انکار سخن گوینده

در نمونه (۳۵ ب) واکنش به جمله پرسشی، پاسخ احتمالی از سوی شنونده است که به اطلاعات مجهول پاسخ می دهد. گوینده در ادامه مکالمه برای بیان تأیید سخن گوینده از جمله تعجبی بهره می برد. ولی در جمله (۳۶ پ) در نهایت گوینده ساخت انکاری را برای بیان مخالفت خود به کار می برد. بنابراین، جمله تعجبی می تواند پاسخ مثبت به گوینده باشد و او را تأیید کند، مانند (۳۷ الف)، در حالی که در (۳۷ ب) ادعای بلندی فردی یا ساختمانی انکار می شود.

۳۷. الف) چقدر بلند! پاسخ و اعلام موافقت با جمله تعجبی

ب) کجا یک متر و هفتاد بلنده؟! پاسخ و اظهار مخالفت با ساخت انکاری

همان گونه که نمونه های (۳۵) تا (۳۷) نشان می دهند، در بافت کلامی، جمله های تعجبی می توانند پاسخ مناسبی برای ساخت های پرسشی متعارف باشند. شباهت ساخت های انکاری و جمله های تعجبی در این است که هر دو نظر شخص را بیان می کنند. پرسش های انکاری عدم توافق با گوینده را می رسانند و جمله های مثبتی هستند که مفهوم نفی و انکار دارند.

۳. ۴. ساخت های انکاری و بلاغی

ساخت های پرسشی بلاغی صرفاً نوعی پرسش هستند که در بافت هایی بیان می شوند که در آن دو سوی گفتار گمان می کنند پاسخ پرسش روشن است؛ یعنی گوینده بر آن آگاهی دارد و اطلاع

جدیدی نمی‌دهد. ساخت پرسشی (۳۹) در مقابل ساخت پرسشی (۳۸) نشان می‌دهد که ساخت‌های بلاغی نه تنها تعبیر منفی را نشان نمی‌دهند، بلکه می‌توانند تعبیر مثبت نیز داشته باشند، در حالی که ساخت‌های انکاری این ویژگی را ندارند. برای نمونه:

۳۸. بالاخره، کی مسائل ریاضی رو فهمید؟ هیچ کس = با تعبیر منفی

۳۹. آخه، کی تو رو بیشتر از همه دوست داره؟ البته که مادرت / یا همسرت = با تعبیر مثبت
تعبیر منفی در ساخت بلاغی به این فرض دلالت می‌کند که هیچ‌یک از گزاره‌ها در دنیای واقعی حقیقت ندارند. در نمونه (۳۸) پرسش‌واژه کی در حالت غیربلاغی به مصداق‌های متفاوت مانند علی، مریم، آن دانش‌آموزان و مانند این‌ها دلالت می‌کند. ولی در شرایط بلاغی، گوینده می‌داند که هیچ‌یک از فرض‌های مصداقی در بافت واقعی حقیقت ندارند و به تعبیر منفی هیچ‌کدام و هیچ‌کس منتج می‌شود. برای نمونه در جمله (۳۸) معلم می‌داند که هیچ‌کسی مسائل ریاضی را نفهمیده‌است. در نوع مثبت آن در نمونه (۳۹) پاسخ پرسش‌واژه که علاقه مادر یا همسر است، برای طرفین مکالمه روشن است.

افزون بر آن، ساخت‌های بلاغی را می‌توان با پاره‌گفتارهایی همچون در کدام اتاق ساختمان، تا چه زمانی و مانند این‌ها ترکیب کرده و پاره‌گفته مرکب ساخت؛ برای نمونه:

۴۰. در کدام اتاق ساختمان راحت‌تری؟ البته که در اتاق نشیمن

۴۱. شب‌ها تا چه زمانی بیداری؟ تا ۱ نیمه‌شب

ولی پرسش‌واژه‌های ساخت‌های انکاری انعطاف‌پذیری کمتری برای ترکیب با واژه‌های دیگر برای تشکیل یک عبارت مرکب نشان می‌دهند، مانند نمونه (۴۲ الف).

۴۲. الف - *در کجا علی چند زبان می‌دونه؟!

ب - از کی تا حالا علی ماشین سواری می‌کنه؟!

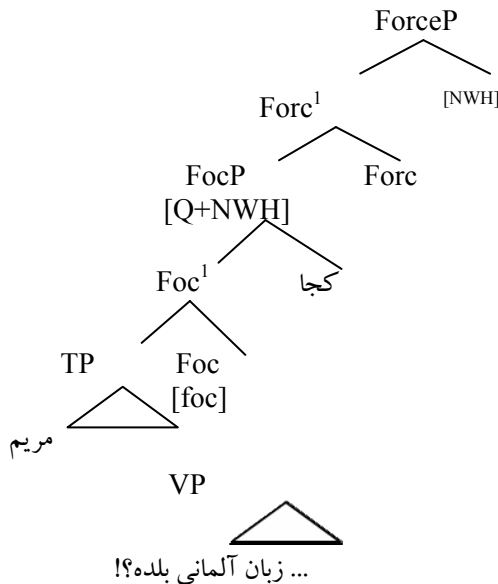
مقایسه ساخت انکاری با دیگر ساخت‌های پرسشی متعارف، تأکیدی، بلاغی و تعجبی نشان می‌دهد که ساخت‌های انکاری خوانش غیر پرسشی دارند؛ تنها به تعبیر منفی دلالت می‌کنند و با هر قیدی به کار نمی‌روند.

۴. آزمون‌های نحوی ساخت‌های انکاری

پرسش‌واژه در ساخت انکاری، پاسخی ندارد^۱ و فقط منظور گوینده مبنی بر مخالفت و تأیید نکردن ایده‌ای به مخاطب منتقل می‌شود. اشتقاق ساخت انکاری به ساخت‌های پرسشی بسیار

^۱ به پیشنهاد داور محترم نموداری از ساختار کلی جمله‌های انکاری در بخش آزمون‌های نحوی گنجانده شد.

شبهت دارد اما در فرآیند نحوی ساخت‌های انکاری باید به یک عملگر فرضی قائل شد که ساخت بدون پاسخ را تولید می‌کند. هماهنگی نحوی عملگر فرضی و مشخصه پرسش‌واژه انکاری در گروه منظوری در نهایت ساختی را تولید می‌کند که بدون پاسخ است. بی‌گمان، بررسی نحوه اشتقاق این نوع ساخت‌ها در زبان فارسی و مقایسه آن‌ها با ساخت‌های پرسشی در این بحث نمی‌گنجد و در پژوهشی دیگر بحث خواهد شد. بنابراین، در نمودار زیر نمونه‌ای از این نوع جمله‌ها ارائه می‌شود:

شکل ۱: نمودار درختی ساخت انکاری

برای تعیین ویژگی‌های این نوع جمله‌ها، داده‌های زبان فارسی را با آزمون‌های زیر ارزیابی می‌کنیم.

۴. ۱. آزمون جایگزینی^۱

در این آزمون، پرسش‌واژه‌ای با پرسش‌واژه دیگر جایگزین می‌شود. برای نمونه، در جمله‌های پرسشی متعارف جایگزینی پرسش‌واژه‌ها امکان‌پذیر است و با جابه‌جایی واژه پرسشی، دستوری بودن جمله تغییر نمی‌کند؛ برای نمونه:

۴۳. الف) از کی / از چه زمانی علی تلویزیون نگاه می‌کند؟ پاسخ پرسش متعارف = از

^۱ substitution test

صبح ساعت ۱۰

(ب) از کی / *از چه زمانی (تا حالا) علی کتاب خون شده؟! ساخت انکاری = علی به هیچ وجه به خواندن کتاب علاقه‌ای ندارد.

همان گونه که نمونه‌های (۴۳) نشان می‌دهند در جمله (۴۳ الف) با جایگزینی پرسش واژه/از کی با هم معنای خود/از چه زمانی، شرایط دستوری بودن جمله تغییر نکرده است. در جمله (۴۳ ب) با جایگزینی پرسش واژه هم معنا، دستوری بودن آن تغییر می‌کند و جمله با پرسش واژه/از چه زمانی نادرستی می‌شود. پس می‌توان نتیجه گرفت که در ساخت‌های انکاری، همان گونه که نمونه (۴۳ ب) نشان می‌دهد واژه‌های پرسشی هم معنا مانند/از کی و از چه زمانی به جای یک دیگر به کار نمی‌روند.

۴.۲. آزمون مضاعف‌سازی افزوده‌ای^۱

مضاعف‌سازی دو سازه اختیاری به صورت هم‌زمان، جمله را نادرستی می‌کند، مانند نمونه (۴۴) که در آن حضور هم‌زمان پرسش واژه زمان و قید زمان منجر به نادرستی شدن ساخت پرسشی متعارف شده است؛ اما در ساخت‌های انکاری حضور دو سازه افزوده یعنی مضاعف‌سازی افزوده‌ها قابل قبول است و جمله دستوری باقی می‌ماند، مانند نمونه (۴۵):

۴۴. *علی کی / چه زمانی ساعت ۷ بیدار شد؟

۴۵. کی مریم ساعت ۸ تلفن کرد؟!

۴.۳. آزمون درونه‌سازی^۲

در این آزمون، جمله پرسشی متعارف یا ساخت انکاری در جایگاه بند وابسته قرار می‌گیرد و جمله مرکب می‌سازد. برای نمونه:

۴۶. علی پرسید (که) کی سیگار را ترک کردی؟ پرسشی متعارف

۴۷. *علی پرسید (که) کجا کوروش سیگار را ترک کرده؟! ساخت انکاری

فعل پرسیدن متمم جمله‌واره‌ای می‌پذیرد. در نمونه (۴۶)، پرسش متعارف در جایگاه بند وابسته قابل قبول و دستوری است؛ اما در جمله (۴۷)، حضور ساخت انکاری در بند متممی نادرستی است. چنین آزمونی نشان می‌دهد که این دو ساختار ماهیت متمیزی از یک دیگر دارند.

اکنون همان گونه که فعل پرسیدن با افعال دیگری مانند گفتن، دانستن و فکر کردن جایگزین شود، درجه پذیرش ساخت انکاری در جایگاه بند وابسته حسب نوع فعل متفاوت است، مانند:

¹ adjunct doubling test

² embedding test

۴۸. علی گفت که کجا کوروش سیگار را ترک کرده؟!

۴۹. فکر می‌کنی / می‌دونی که کی به مینا اطلاع داده؟

۵۰. *فکر می‌کنی که از کی (تا حالا) مریم ساعت ۷ از خواب بیدار می‌شه؟!

۵۱. *نمی‌دونم که کجا علی زبان چینی بلده؟!

نمونه‌های (۴۶) و (۴۹) نشان می‌دهند که ساخت‌های پرسشی متعارف در جایگاه بند متممی افعال پرسیدن، دانستن و فکر کردن به کار می‌روند. اما ساخت‌های انکاری در بند متمم این افعال غیرقابل قبول و نادستوری هستند، مانند نمونه‌های (۴۷)، (۵۰) و (۵۱). در نمونه (۴۸) ساخت انکاری در جایگاه بند متممی فعل گفتن کاملاً طبیعی است. این جمله نقل قول غیر مستقیم است که در این حالت ساخت انکاری در بند درونه‌ای قابل قبول است. بنابراین، در نقل قول غیرمستقیم با فعل گفتن که ماهیت پرسشی ندارد، ساخت انکاری به کار رفته است. این خود شاهدی بر این ادعا است که ساخت‌های انکاری با ساخت‌های پرسشی متفاوت هستند. ساخت‌های انکاری در جمله‌های مرکب در جایگاهی غیر از بند وابسته نیز به کار می‌روند، مانند:

۵۲. کجا دیدی (که) مریم آروم برونه؟!

۴. ۳. ۱. حذف بندی^۱

یکی دیگر از ساخت‌های نحوی که در آن جمله پرسشی در جایگاه بند وابسته قرار می‌گیرد، جمله‌های دارای حذف بندی هستند. در این نوع حذف متمم جمله‌واره‌ای پس از پرسش‌واژه حذف می‌شود، اما تعبیر معنا کامل است. برای نمونه:

۵۳. علی کسی دید اما یاد [کی] ~~[علی کی]~~ دید.

۵۴. علی یه چیزی خورد اما نمی‌دونم [چی] ~~[علی چی]~~ خورد. (Vaezi, 2016, p. 1).
در این پدیده نحوی، به بند اول که مرجع پرسش‌واژه در آن قرار دارد «بند مرجع دار^۲» (بندی که به مرجع نیاز دارد)، به پرسش‌واژه «برجا مانده^۳» و بندی که حذف شده است «بند محذوف^۴» گفته می‌شود.

در نمونه‌های (۵۳) و (۵۴) پرسش‌واژه‌های کی و چی، با مرجع خود در بند اول با کسی و چیزی مرتبط هستند. اکنون، این پرسش به ذهن می‌رسد که آیا ساخت‌های انکاری در این نوع ساختارها رفتاری مشابه دارند یا متفاوت عمل می‌کنند. برای پاسخ به این پرسش، شواهد زبان فارسی را مورد

¹ sluicing

² antecedent clause

³ remnant

⁴ elided clause

بررسی قرار می‌دهیم.

در نمونه (۵۳) با حذف بند درونه‌ای [علی ~~کی~~ دید] جمله‌ای دستوری حابه دست آمده‌است و جمله مرکب (۵۳) درست است. ولی در ساخت انکاری (۵۵) با حذف بند درونه‌ای [علی ~~از کی~~ (تا حالا) فیلم تماشا می‌کنه؟!] تعبیر معنایی تغییر کرده و نادرستی می‌شود. در نمونه (۵۶) نیز کاربرد ساخت انکاری در جایگاه بند متممی و حذف بند درونه‌ای منجر به تولید جمله‌ای نادرستی شده‌است.

۵۵. *علی داره یه فیلمی تماشا می‌کنه اما نمی‌دونم [از کی] [علی ~~از کی~~ (تا حالا) فیلم تماشا می‌کنه?!].

۵۶. *...اما نمی‌دونم [از کی] [از کی] ~~ساعت ۸ بیدار می‌شه؟!].~~

در نتیجه، فقط پرسش‌های متعارف در این نوع جمله‌ها با حذف بند درونه‌ای، تعبیر معنایی و خوانش خود را حفظ می‌کنند.

۴. ۴. آزمون دامنه نفی^۱

بررسی دامنه نفی نیز نشان می‌دهد که ساخت انکاری با پرسش متعارف با وجود شباهت صوری تفاوت دارد. در جمله‌های پرسشی متعارف با حضور کمیت‌نمای عام، دامنه نفی دوسویه عمل می‌کند، مانند نمونه (۵۷):

۵۷. کی چی خرید (برای مریم)؟ پرسش متعارف

الف) به ازای هر هدیه (x)، هر نفر چیزی (x) خرید شیء < نفر

ب) به ازای هر فرد (y)، هدیه‌ای (y) خریداری شده است. نفر < شیء

ولی در ساخت‌های انکاری، دامنه نفی یک‌سویه است و فقط صورت نفی است که بر کل جمله چیرگی دارد، مانند نمونه (۵۸). از جنبه نحوی و معنایی، پرسش‌واژه نیز در ساخت‌های انکاری بر کل جمله یا گزاره سیطره دارد (۵۹)، اما گستره آن در پرسش‌های متعارف دو حالت دامنه گسترده و دامنه محدود را نشان می‌دهد، مانند نمونه‌های (۶۰ الف و ب):

۵۸. از کی همه تلویزیون تماشا می‌کنند؟!

الف) گوینده باور دارد که کسی تلویزیون تماشا نمی‌کند. انکار < همه / هر نفر

ب) همه تلویزیون تماشا نمی‌کنند. همه* / هر نفر < انکار

۵۹. [از کی] [همه تلویزیون نگاه می‌کنند؟!]. دامنه گسترده با خوانش انکاری

¹ negation scope test

۶۰. الف) [کی] [مریم t دید]] دامنه گسترده

ب) مریم [کی] دید] دامنه محدود

در نمونه‌های (۵۸ الف و ۵۹) شرایط انکار بر کل جمله چیرگی دارد؛ یعنی نفی عمل از سوی گوینده بر کل جمله سیطره دارد. پس در ساخت‌های انکاری صرفاً دامنه گسترده مشاهده می‌شود. دامنه محدود در این نوع ساخت‌ها مطرح نیست، مانند نمونه (۵۸ ب).

۵. نتیجه‌گیری

بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که در زبان فارسی پرسش‌واژه‌های کجا، کی و از کی پرسش‌واژه‌های ساخت‌های انکاری هستند. پرسش‌واژه‌های این نوع ساخت به مکان و زمان اشاره نمی‌کنند و کاربردشان در ساخت‌های انکاری فقط القای انکار و نفی است. برخلاف ساخت‌های پرسشی متعارف، ساخت‌های انکاری انعطاف‌پذیر نیستند و نمی‌توان آن‌ها را تغییر داد؛ یعنی با پرسش‌واژه هم‌معنای خود جایگزین نمی‌شوند. تعداد پرسش‌واژه‌های به کاررفته در ساخت‌های انکاری بسیار محدود هستند. از جنبه معنایی نیز این نوع ساخت‌ها فقط در بافت‌هایی به کار می‌روند که عدم توافق گوینده را نشان می‌دهند. ارزیابی چهار آزمون جایگزینی، مضاعف‌سازی افزوده‌ای، جایگاه بند درونه‌ای و دامنه نفی نشان می‌دهد که الف) پرسش‌واژه‌های محدودی در این نوع جمله‌ها به کار می‌روند. بنابراین، جایگزینی پرسش‌واژه هم‌معنا، ساخت انکاری را نادرستی می‌کند. ب) مضاعف‌سازی افزوده‌ها قابل قبول و مجاز است. پ) در جایگاه بند وابسته به کار نمی‌روند. ت) دامنه نفی در این نوع جمله‌ها یک‌سویه است و فقط صورت نفی بر کل جمله سیطره دارد. بر خلاف شباهت صوری به ساخت‌های پرسشی دیگر، مشخص شد که ساخت‌های انکاری متفاوت هستند.

جدول ۱: خلاصه ویژگی‌های ساخت‌های انکاری و پرسشی متعارف در زبان فارسی^۱

متفاوت از ساخت تعجیبی	متفاوت از ساخت بلاغی	در جایگاه بند وابسته	متفاوت از ساخت تأکیدی	دامنه نفی یک‌سویه	مضاعف‌سازی افزوده‌ای	جایگزینی پرسش‌واژه محدود	نوع در کاربرد قیدها	دامنه سور محدود	پاسخ پاره‌جمله‌ای	خوانش انکاری	خوانش پرسشی	دارا بودن صورت پرسشی
✓	✓	×	✓	✓	✓	✓	×	✓	×	✓	×	✓
✓	✓	✓	×	×	×	×	✓	×	✓	×	✓	✓

^۱ به پیشنهاد داور محترم ویژگی‌های ساخت‌های پرسشی نیز به جدول افزوده شد.

فهرست منابع

- ابن‌الرسول، سید محمدرضا و مرضیه قربان‌خانی (۱۳۹۶). «نقد معانی فرعی استفهام در آثار بلاغت‌پژوهان فارسی». *بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*. دوره ۲. شماره ۱. صص ۱۰۸-۸۹.
- افزلی‌راد، رحیم و عباس ماهیار (۱۳۹۵). «پرسش و اغراض ثانوی آن در غزلیات سعدی». *زبان و ادبیات فارسی*. سال ۲۴. شماره ۸۰. صص ۳۵-۶۳.
- اعتصامی، پروین (۱۳۹۷). *کلیات دیوان*. به کوشش محمدتقی بابایی. تهران: کتاب نمونه.
- اکبری، حمیدرضا (۱۳۸۳). *منظورشناسی جملات پرسشی بوستان سعدی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شیراز.
- بتولی آرانی، عباس (۱۳۸۰). نقش‌های معنایی منظوری جملات پرسشی در اشعار مهدی اخوان ثالث. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه شیراز.
- پارسا، احمد و دلارام مهدوی (۱۳۹۰). «بررسی نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات شمس». *زبان و ادبیات فارسی*. سال ۱۹. شماره ۷۰. صص ۲۹-۵۸.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۶۳). *هنجارگفتار*. اصفهان: فرهنگسرای اصفهان.
- دشتی آهنگر، مصطفی (۱۳۹۵). «پرسش بلاغی تشریک در ادبیات معاصر فارسی». *فنون ادبی*. سال ۸. شماره ۳. پیاپی (۱۶). صص ۱۱۹-۱۳۶.
- رحیمیان، جلال و کاظم شکری احمدآبادی (۱۳۸۱). «نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات حافظ». *علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز* (ویژه‌نامه زبان انگلیسی و زبان‌شناسی). دوره ۱۸. شماره ۱. پیاپی ۳۵. صص ۱۷-۳۴.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *معانی*. ج ۸. تهران: میترا.
- طاهری، حمید (۱۳۸۷). «سؤال و اغراض ثانوی آن در غزلیات حافظ». *فصل‌نامه علوم انسانی الزهرا (س)*. دوره ۱۷. شماره ۶۸-۶۹. صص ۸۷-۱۱۸.
- واعظی، هنگامه (۱۳۹۵). «حذف‌بندی در زبان فارسی: رویکردی کمینه‌گرا». *زبان‌پژوهی*. دوره ۸. شماره ۲۱. صص ۱۳۴-۱۶۷.

References

- Akbari, H. R. (2004) The pragmatics of interrogative sentences in Sa'adi sonnets, *Master Thesis. Shiraz University, Shiraz, Iran*. [in Persian]
- Afzali Rad, R. & Mahyar, A. (2016) Question and its secondary purposes in Sa'adi's lyric poems, *two quarterly journals of Persian and literature*, 24 (80), 35-63. [in Persian]
- Bhatt, R. (1998) Argument-adjunct asymmetries in rhetorical questions. *Paper presented at NELS 29 at the University of Delaware*, October 18, University of Delaware, Newark.
- Batooli Arani, A. (2001) Pragmatic semantic roles of wh-constructions in the poems of Mehdi Akhavan Sales, *Master Thesis, Shiraz University, Shiraz, Iran*. [in

- Persian]
- Caponigro, I. & Sprouse, J. (2007) Rhetorical Questions as Question. In E. Peig-Waldmuller (Ed.), *Proceedings of Sin und Bedeutung* (vol. 11, pp. 121-133). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- Cheung, Y. L. (2008) The negative WH-construction. (PhD Dissertation). University of California, Los Angeles, USA.
- Cheung, Y. L. (2009) Negative wh-construction and its semantic properties. *J East Asian Linguist*, 18, 297-321.
- Dashti Ahangar, M. (2016) Rhetorical Question in Contemporary Persian Literature, *Literary Techniques (Scientific-Research)*, 8, 3, (16), 119-136. [in Persian]
- Ebnerrasool, S. M. R & Ghorbankhani, M. M. (2017) A criticism of indirect meanings of interrogatives in works of Persian rhetoricians. *Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 2 (1), 89-108. [in Persian]
- Etesami, P. (2018) *Divan*, by the effort of Mohammad Taghi Babaei, Tehran: Sample Book. [in Persian]
- Han, C.H. (2002) Interpreting interrogatives as rhetorical questions. *Lingua* 112, 201-229.
- Jorjani, A. Q. (1989) *The norm of speech*. Isfahan: Isfahan Cultural Center. [in Persian]
- Kiss, K.E. (2015) *Negation in Hungarian*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Lee-Goldman, R. (2006) Rhetorical questions and scales: Just what do you think constructions are for? *Paper presented at The Fourth International Conference on Construction Grammar (ICCG4)*, September 1-3, The University of Tokyo, Japan, Retrieved from <<http://socrates.berkeley.edu/~rleegold>>
- Parsa, A. & Mahdavi, D. (2011) A survey on the Semantic-pragmatic roles of wh-questions in Shams Ghazals, *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*. 19 (70), 29-58. [in Persian]
- Rahimian, J. & Shokri Ahmadabadi, k. (2002) Semantic-pragmatic functions of interrogatives in Hafez' poems, *Journal of social sciences and humanities of Shiraz university*. 18, 1 (35), 17-34 [In Persian].
- Sadock, J. M. (1971) Queclaratives. In *papers from the Seventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago Linguistic Society, 223-232.
- Shamisa, S. (2004). *Meanings* (8nd ed). Tehran: Mitra. [in Persian]
- Taheri, H. (2008) Question and its secondary functions in Hafiz Poetry. *Alzahra Humanities Sciences Journal*, 68-69, 87-118. [in Persian]
- Vaezi, H. (2016) Sluicing in Persian: A Minimalist Approach. *Journal of Language Research*, 8 (21), 134-167. [in Persian]

